

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 140.8
ПЧ

МАРИО КАЛИК

Факултет за културу и медије
Београд

ХОДАТИ УСПРАВНО (In memoriam. Михаило Марковић, 1923-2010)

1. део

Филозофско-политички профил Михаила Марковића

Идеја левице не може пропасти

Да би се решавали проблеми мораће се излазити изван оквира постојећег

За сваки значајан циљ мора се платити одговарајућа цена

Многи су прихватили марксизам на чисто интелектуалан начин, као теорију која излаже истину о свету у коме живимо. Али из тога није следило да за ту истину вреди положити живот

Какав је ко човек, таква му је и филозофија, рекао је један мислилац. Да ће личност професора Михаила Марковића пресудно одредити карактер његове филозофије, могло се приметити још од његових младалачких дана. Од првих пропламсаја самосвести, био је то човек који себе налази и исцрпљује у друштвеном свету живота, који дубоко урања у његова историјско-политичка кретања, тврдокорно их анализира и преиспитује, на крају, бескомпромисно критикује ако нису у складу са револуционарним идејама општељудске еманципације. Рано сазрела критичка (само)свест, доживљена као инстинкт слободе, нешто што појединачно просто има у себи или не, што се не може у крајњем

објаснити и извести из постојећих услова и околности, што представља његову властиту и неизбежну одлуку и карактер, као да је била предоређена да се касније теоријски артикулише у филозофији схваћеној као критичко друштвено мишљење. Од првобитног раскида са темељним институцијама старог света, буржоаским друштвом, монархијом и религијом, преко прикључења СКОЈ-у, партизанском покрету и Комунистичкој, а затим Социјалистичкој партији, на крају разилажења од обе онда када су, по његовом мишљењу, почеле да драматично одступају од својих изворних идеала, видимо јединствени практички ангажман који доследно не пристаје на лошу или све лошију друштвену стварност с обзиром на перспективе живота достојног човека.

Praxis и примат практичког

Одрастао у породици у којој је политика представљала значајну ствар, око које су се водиле живе и снажне расправе између његовог деде и оца, могао је од малена да упија и промишља преломне историјске догађаје. Стога је сасвим разумљиво што и каснија његова егзистенција бива дубоко обележена историчношћу и политичношћу, схваћеној у изворном грчком значењу као највиши облик практичког живота, самим тим и живота уопште, јер *Praxis* у идејној струји којој је професор духовно припадао има примат над *Theoria*. Не треба онда да чуди што су чак и наизглед од праксе врло удаљени епистемолошки и логичко-методолошки проблеми којима се професор у почетној фази свог филозофског мишљења првенствено бавио, били прожети категоријама практичког и преко њих тумачени и објашњавани. Као што је у даљем унутрашњем развоју таквог приступа сасвим логично да се изађе из уске и ограничене перспективе на логику и епистемологију редуковане и осиромашене филозофије, и окрене непосредно темељним питањима човековог практичког живота, његовог друштва, историје и политике. Нећемо се овде бавити детаљним приказивањем филозофског развоја професора Марковића, о томе су већ писали меродавнији од нас. Жеља нам је само да истакнемо његов базични *ethos*, његов *spiritus movens*, а он се, по нашем мишљењу, може разумети једино посредством овог примата практичког који је силовито гурао његову филозофију у пра-

вцу критички ангажованог, јавног, политичког мишљења и делања. Не само да се „теоријски” проблеми, чак и они најапстрактнији, међу којима питање истине има водеће место, морају решавати позивањем на *категорије* практичног, већ у самој *делатној* пракси они налазе своје крајње разрешење. Тако је професор у свом јединственом мисаоно-практичном животу доследно спровео Марксово начело дато у 2. тези о Фојербаху: „Питање да ли је људском мишљењу својствена предметна истина, није питање теорије, него је *практично* питање. У пракси човек мора доказати истину, тј. збиљност и моћ, оностраност свог мишљења. Спор о збиљности или незбиљности мишљења - које је изолирано од праксе - чисто је *схоластичко* питање”. Мислимо да је сасвим неупитно да је професор у властитој животној пракси доказао истину свог мишљења, уједно и истину критичког мишљења уопште, у својој неуморној вишедеценијској борби за боље, праведније, хуманије друштво, која се водила у самом средишту јавног, друштвеног живота. Као и у случају других великих мислилаца, и код професора је мишљење постало моменат праксе, њој подређено, у основи вођено циљем њеног темељног преображавања.

Praxis vs. прагматизам и теорицизам

Јер, „да би се решавали проблеми - војни, социјални, економски, еколошки, мораће се, корак по корак, излазити изван оквира постојећег”¹; ова мисао као да одзвања кроз читав професоров живот, представљајући једну од његових водећих максима. Од тек пробуђене младости, готово детињства, пред нама је већ човек који превазилази своје биолошко и друштвено време, који постојећу садашњост превреднује из хоризонта битно другачије, слободније будућности. Старом капиталистичком свету, који је пропадао пред његовим очима, никада није припадао, самим тим се ни враћао, за разлику од многих, првобитно „марксиста”, који

¹ *Јуриш на небо: сећања*. Књ. 2, Просвета, Београд 2009, стр. 94. Књига „Јуриш на небо”, објављена у два дела у издању „Просвете”, представља не само аутобиографију професора Михаила Марковића, већ и историографију једног бурног историјског периода, важно сведочанство о друштвеним, политичким и интелектуалним збивањима код нас и у свету током 20. века, изречено из угла једног од његових најактивнијих сведока и учесника.

су у даљем току свог живота и рада идејно припремали, а затим идеолошки и практично учествовали и још увек учествују у рестаурацији капитализма и његове „грађанске” идеологије. И за разлику од неких да(в)нашњих „марксиста” који су били и остали заробљеници примата *Theoria-e nad Praxis*, помажући тако посредно одржању овог данас владајућег, повампиреног капитализма. Од првих је професора одвајало уверење да је истинска политика уметност могућег, које напушта границе стварног, а не техника оперисања стварним која остаје унутар оквира (лоше) постојећег, чувајући његов *status quo*, коме они данас срамотно служе; од других поштовање Марксове чувене 11. тезе са којом су ови „марксиста” у трагикомичном сукобу, јер упорно (критички) *тумаче* свет, а не чине готово ништа да се он *измени*, доследно остајући по страни од било каквог значајнијег јавног и политичког ангажмана, чак фантазмагоријски умишљајући да ће се до чистоте доведена спекулативна *Theoria* неком алхемијском логиком сама од себе преобразити у *Praxis*, и то не било какав, већ онај најмоћнији, револуционаран. Такви „марксиста” иду дотле да рад поново свде на рад појма (на пример, када вас питају „јер радите нешто”, по правилу мисле на мишљење, читање и евентуално писање, али увек у скровитим одајама своје од праксе добро заштићене и безбедне егзистенције), уместо да појам схвате као један од облика рада, који у крајњем треба да буде подређен политичком, друштвеном раду као радикално мењалачком *Praxis-u*, срзавајући се тако (у најбољем случају) на (младо)хегелијанске, а свакако предмарксистичке позиције, мислили смо старе и већ превазиђене идеалистичке филозофије.

Професор се, напротив, вешто одупирао изазовима прагматизма (опортуне праксе лишене критичке теорије), с једне, и теорицизма (хипертрофиране теорије лишене критичке праксе), с друге стране, који су подједнако удаљени од истинске *Praxis*, и стога представљају лажне алтернативе, јер обе остављају постојеће онаквим какво јесте, а оно је још увек увелико лоше, неумно и нехумано. За разлику од ових теоријско-практичних девијација, његов *ethos* се одликовао упуштањем у друштвено-историјску стварност, али са тежњом да се она учини бољом, умнијом, прикладнијом човековом слободном постојању. Супротно „марксистичким” пуританцима који зазиру од „недостојне” реал-

политичке праксе, он је прихватао њена искушења, исправно мислећи да се, радикално остајући мимо ње, у практичном смислу ништа не може учинити, али се истовремено од реал-политике удаљавао онда када је почела да се опасно срозава на неумно и нељудско (тада би знао да помисли „нисам употребљив за политику”²), настављајући ипак да се даље практично бори, и чекајући прилику да се реал-политичкој пракси врати онда када се поново стекну услови за њено унапређење, које је неуморно, свакодневно ослушкивао, помно пратећи глобална и локална историјско-политичка дешавања. Постојећем, дакле, није подилазио, нити се икада повлачио у осаму спекулативно-теоријског аутизма чији су виртуозна мисаона „свемоћ” и „плодност” плаћени практичном немоћи и стерилношћу. За професора никада није било изговора нити оправдања за недостојно прилагођавање постојећој лошој стварности, али ни за бекство од ње у теорицистичку пасивност. У погледу првог осећао је „огромну инстинктивну одбојност према сваком опортунизму, калкуланству и компромису кад су у питању основни принципи слободе, независности и социјалне правде”³, а у погледу другог изрекао је следећу убојиту примедбу: „Многи су прихватили марксизам на чисто интелектуалан начин, као теорију која излаже истину о свету у коме живимо. Али из тога није следило да за ту истину вреди положити живот”⁴. Када је дошло до „прве озбиљније пукотине у односима власти и филозофа”, након једног филозофског скупа из средине 60-тих година, професору је у свести искрсла Рилкеова мисао: „Треба живети опасно”⁵. Можемо слободно рећи да је читав његов живот прошао у незауостављивој смени узбудљивих и опасних тренутака, који се дешавају само онима који иду против владајућег тока и струје догађаја и мњења, пружајући отпор њиховој несавршености, неис-

² *Јуриш на небо*, 1:157. Строго гледано, професор заиста није био „употребљив” за политику, њиме се није могло дуго манипулисати као некаквим средством за постизање нечијих дневно-политичких циљева, мада су неки, на жалост, то покушавали. Професор би, међутим, такве појединце и пројекте одмах напуштао, чим би уочио да приметно одударају од његових политичких и моралних уверења.

³ *Јуриш на небо*, 2:449

⁴ *Јуриш на небо*, 1:333

⁵ *Јуриш на небо*, 1:144

тини, па и ништавности. У историји је било многих филозофа, али они који остају узорни ликови управо су такви појединци (Сократ, Спиноза, Паскал, Ниче итд.) који су својим животом потврђивали своју мисао, живели је, и у крајњем залагали живот зарад ње. Ако је ико у југословенској филозофију био на нивоу ових великана, овог величанственог јединства мишљења и живота, онда је то несумњиво био професор Марковић.

Левичарски ангажман

Није претерано рећи да је професор заправо жртвовао сопствени живот зарад идеја у које је веровао, због чијег је спровођења у дело буквално сагоревао сваки делић своје животне енергије. И сигурно би поживео још много година да је своје последње године провео онако како огромна већина људи из његове генерације проводи, у затишју и спокоју, мирно очекујући тренутак неизбежног краја. Он их је, међутим, проживео крајње интензивно, не заостајући у темпу живота за врхунцима свог младалачког и зрелог доба. Видимо га како иде од једног до другог научног и филозофског скупа, у земљи и иностранству, до најудаљенијих дестинација, у исцрпљујућим путовањима (Кина, Јужна Кореја, САД итд.) Један за другим пише текстове и објављује књиге, предано прати текућа дешавања, оглашава се у јавности и даје интервјуе, у свакој од тих делатности стојећи при уверењу да „лоша, неадекватна реализација неких идеја није дезавуисала саме те идеје”⁶ и да „идеја левице не може пропасти”⁷. Вера у левицу, у ствар људске еманципације која још никако није довршена, штавише, од које се опасно удаљавамо, остала је неугасива у професоровом срцу и глави. И сваки тренутак кризе капиталистичког система подгрејавао је код њега наду да се капитализму, бар оном најсуровијем каквог данас гледамо, ближи крај. Искључиво због тога, да би био у средишту кризе, изнутра је упознао, прикупио неопходне информације и литературу, одлази прошле године у САД, да би се,

⁶ *Јуриш на небо*, 2:254

⁷ *Јуриш на небо*, 2:435

одмах по повратку, ангажовао на покретању семинара о кризи у САНУ, тежећи да мобилише оне наше малобројне критичке интелектуалце у правцу преиспитивања и мењања доминантних друштвених трендова. Без обзира шта мислили о заснованости ових нада, не могу да не импонују професорова чврста, непоколебљива вера и одлучност. Они нису, на жалост све, али ако нам је већ циљ критички став према постојећој стварности без њих се не може ништа. Нема ума без интереса за ум, нити ослобођења без праксе и практиковања слободе, у сваком могућем домену и ситуацији које сами треба да стварамо, не очекујући илузорно да ће се повољне објективне околности сусрести и сложити саме од себе. Тачно је да није довољно да мисао тежи стварности, већ и да стварност треба да тежи мисли, да би дошло до њиховог практично-преображавалачког сагласја и садејства, али стварност никада неће почети да тежи мисли и њој да се приближава ако мишљење не учинимо моментом саме те стварности, ако се практично не ангажујемо у правцу њеног осмишљавања које је уједно и њено мењање. Ову значајну истину као да не схватају већ споменути „марксистички“ који, самим тим, пре личе на хришћане који чекају Месију и Страшни суд или хајдегеријанце који чекају *Ereignis*, „усуд битка“, као некакву милост и спасење који долазе са теолошких или онтолошких висина и небеса. За разлику од њих, професорова утопија је увек била конкретна, ослоњена на теоријско препознавање, али и практично подстицање и снажење могућности које леже у самој стварности, у њеним сигнаlima и симптомима.

Хуманистички марксизам

Читав професоров живот био је бављење животом, биће-каживоту и брига не око аутентичности пуко властите егзистенције, већ око аутентичности егзистенције сваког човека, брига за друге, за ствар општељудске, друштвене слободе и правде. Зато не чуди што је хуманистички марксизам био његово теоријско-практично становиште. Овај хуманистички мотив као морални мотив нужно

је део сваке еманципаторске делатности⁸. Морална величина, која долази до изражаја у поштовању и одбрани човечности у себи и другима, мора да плени када је реч о филозофији, јер она није струка (у коју спада и виспрено владање дијалектиком спекулативног мишљења, ма шта о томе мислили мајстори овог мишљења), већ позив да се беспоговорно служи истини и слободи, који се испуњава битно у пракси, у ангажману, у јавном делању, у неустручувању пред гласним постављањем битних питања и разобличавању нехумане стварности пред лицем читавог друштва, у његовом средишту, у стварном, материјалном друштвеном животу, а не у самоизоливаној осами унутар отуђених институција интелектуалног живота, како неки (још „марксистички“) себи привиђају суштину критичког мишљења. Ако је филозофија која смера људској еманципацији „савест човечанства“ (Хоркхајмер), и ако, као што смо видели, „у пракси човек мора доказати истину, тј. збиљност и моћ, оностраност свог мишљења“ (Маркс), оно врховно јединство теорије и праксе, онда хуманистичког марксизма нема без хуманистичке праксе, у њеном целокупног опсегу од теоријског рада до свакодневног живота, без ангажмана на томе да се „сруше сви односи у којима је човек понижено, угњетено, напуштено, презрено биће“, односи у којима се са људима поступа као са липсалим псима. Професор је у целини живео ово јединство хуманистичке теорије и праксе, било да је реч о филозофским расправама, политичком деловању или наизглед неважној свакодневици.

Теоријско-политичке разлике унутар марксизма

Да не би било места сумњи како овај текст има за циљ или резултат једно неодмерено величање недавно преминуле особе, морам рећи да се у погледу неких професорових теоријских и политичких ставова и процена нисам са њим слагао. Његова личност и моралност су за мене беспрекорни, али у питањима филозофске или политичке природе било је разилажења. У једном ду-

⁸ *Јуриш на небо*, 1:124

гом разговору смо та питања отворили и претресли. Једном речју, може се рећи да је његов марксизам био доста умеренији од мог. Марксово мисао је за професора било само мисао Марксове епохе, учење које не може да одговори на бројне проблеме данашњице, дакле, једна свакако истакнута, па и повлашћена, али не и једино оправдана, тотална теорија о свету у коме живимо; за мене је, међутим, ова мисао апсолутна истина и о Марксовом и о данашњем времену, будући да и даље живимо у истој епохи капитализма, упркос свим његовим трансформацијама. Професор је теоријско-практичке основе марксизма(-лењинизма), као што су класна борба, револуционарно насиље и диктатура пролетеријата сматрао „класичним догмама”⁹, које се могу а можда и морају заобићи (своје становиште је у том смислу често називао „антидогматским”, полемисујући са „догматским” марксистима); за мене су, пак, ове „догме” носећи стуб без којег марксизам постаје доста мутан и разводњен, а револуционарна измена друштва практички готово немогућа. Професор је у контексту последње кризе одвише позитивно гледао на перспективе државног капитализма да реши базичне друштвено-економске проблеме до којих је довео разобручени (нео)либерални капитализам, често се позивајући на Лењинову мисао да је „државни капитализам предворје социјализма” и на на наводну Марксову мисао из Готског програма да је социјализам „мешовити” друштвени облик у коме упоредо постоје и социјалистички и капиталистички елементи; за мене је, међутим, државни капитализам само облик спасавања капиталистичког система, а не пут ка његовој радикалној измени до које се не може доћи еволуцијом, већ једино револуцијом, иначе ћемо заувек остати у „предворју” социјализма, не закорачујући у његову „главну салу”, а искрено речено, наведену Марксову формулацију нисам могао да нађем у Готском програму, једино знам да је Маркс одређивао социјализам као „прелазни” облик (ка комунизму), а не „мешовити”, јер у њему капиталистички елементи постоје само у мери док још нису укинута и да би били укинута, у фази растућег ишчезавања, а не задржавања и конзервирања. Професор је стога мислио да приватна својина и тржиште не могу и не треба да се потпуно укину, док ја, напротив, мислим да могу и да треба.

⁹ *Јуриш на небо*, 1:31

Веровао је, даље, да је Југославија историјски дефинитивно поражен пројекат којем се, као таквом, и не треба враћати јер је „вера у братство неких народа - заблуда”, док је моје мишљење да је, упркос несумњиво лошим историјским искуствима, еманципација народа са југословенских простора, укључујући и српски, немогућа без вере у братство и јединство тих народа, без њиховог пролетерског интернационализма који их повезује спрам заједничких спољних непријатеља и окупатора, који управо одржавају и подстичу међусобну мржњу тих народа, или је бар дозирао подгревају, да би преузели улогу „посредника” и „судија”, како би, у крајњем, њима у целини лакше владали, водећи се староримским начелом „Divide et impera!”, остајући на овим просторима као неуклоњиви тутори и протектори. Професорове оцене Титове власти су биле доста оштрије од мојих, а у неким конкретним политичким питањима и активностима се превише приближавао и сарађивао са (српским) националистима, одвише ризикујући да се његов левичарски патриотизам утопи и нестане у идеолошко-политичком блоку у коме хегемонију има десничарски, конзервативни национализам.

Доследно левичар

Али, ма колико се у свим овим ставовима професор мањевише кретао ка центру, а у неким текућим пројектима успостављао савез са (националистичком) десницом, никада то није толико оштро прелазило границу која одваја левицу од остатка идеолошко-политичке сцене, увек је у основи идејно остајао лево, још важније, потенцирао левичарске елементе када је десничарска офанзива, нарочито приземно анти-комунистичка, долазила до изражаја¹⁰. Нпр. упркос врло неповољне слике коју је имао о Ти-

¹⁰ Ту је некада било и помало духовитих момената: „Једном приликом сам и рекао Слободану Милошевићу: ...!За мене је било боље да сам, и поред својих левичарских уверења, остао независан интелектуалац. Као такав, могао сам да предајем марксизам у Америци. То одсад нећу моћи. Изгубићу већину пријатеља и у свету и у земљи. Али, шта је - ту је. За сваки значајан циљ мора се платити одговарајућа цена. Ту цену почео сам да плаћам одмах после конгреса. Раније у-

ту, није се устручавао да одлучно одговори на површно анти-титоистичко критизерство од стране једног пријатеља, какво се недавно појавило на промоцији другог дела његове аутобиографије, истичући неке несумњиве Титове историјске заслуге. Доста се ангажовао против ревизионистичког јуриша на историју Другог светског рата на овим просторима, коју неминовно прате кампање рехабилитације осведочених домаћих издајника и сарадника окупатора, учествујући на трибинама СУБНОР-а и јавно полемишући пре неколико година такође са једним пријатељем, још и бившим чланом „Praxisa”, који је потмуло покушао да изједначи четнички и партизански покрет, истичући добре стране првог, и лоше стране другог, тобоже зарад историјске „истине” и „правде”. Професор је наравно препознао који се политички улог у том тренутку крије иза такве позиције, и бескомпромисно је реаговао. Не треба посебно спомињати да се било каквим идејама и иницијативама које иду у правцу снажења религије и Цркве, или рестаурације монархије, противио; његова сарадња са појединцима којима су те идеје блиске постојала је само у активностима друге врсте, где се могао препознати заједнички интерес везан искључиво за одбрану државне и националне независности.

ме на улици многи људи благонаклоно гледали и поздрављали. Било је тога и сада. Али је сад било и оних који би ме погледали с мржњом, опсовали и полугласно изговорили нешто у стилу: 'Види комуњаре, уа!' Обично бих ка таквим особама кренуо, унео им се у лице и тражио да понове оно што су рекли. Био сам убеђен да ћу се неизбежно с неким потући на јавном месту. До тога ипак није дошло јер би свако окренуо леђа и брзо отишао” (*Јуриш на небо*, 2:270). Професорова храброст, спремност да се плати цена за значајне циљеве ишла је, дакле, даље од јавне, интелектуалне храбрости да се изнесу ставови који су идеолошки и политички некоректни у средини у којој се кретао, па и у ширем јавном мњењу, храбрости која, већ као таква, недостаје позамашном делу „интелектуалаца” који углавном репродукује идеолошка мњења властите класе и класе којој служе, кукавички се одричући (само)критичности спрам њихових класних интереса. Професоров *Praxis* укључивао је, како видимо, и одважност на физичку борбу у одбрани властитих уверења, исправно увиђајући да постоје границе рационалне аргументације, тренуци када сила аргумената мора бити замењена аргументом силе. Тако је било у доба народноослободилачке борбе у Другом светском рату, тако и почетком 90-тих, када је опет ваљало бранити народ од спољнег непријатеља и његових домаћих слугу и помагача, ако треба и силом и оружјем. Маркс је уосталом на једном чувеном месту рекао да „оружје критике не може заменити критику оружјем”.

А још мање треба спомињати да апсолутно никада није себе довео у било какву везу са институцијама, покретима, организацијама или активностима које сачињавају носиоце и промотере данас владајуће транснационалне, неолибералне (или квазисоцијалдемократске), капиталистичке хегемоније у нашој земљи, доводећи до њеног спољнег, националног сужањства и унутрашњег, класног раслојавања. Деловање тих структура било је стална мета његових јавних критика и оспоравања, окосница његове теоријско-практичне делатности у последње две деценије живота. Његови пријатељи из београдског огранка „Praxisa”, који су готово сви у време 60-тих и 70-тих година били далеко ватренији марксисти од самог професора, међутим, не да нису ишли овим путем, већ су постали активни (са)учесници, саветници и високи функционери странака и институција рестаурираног капитализма, сарађујући у овом или оном облику, мање или више јавно, са снагама евроатлантског империјализма. Професоров коначни суд о њима је изричит и поразан: „Велико разочарење су ми приредили моји најбољи другови из Праксиса. Видело се да је њима било стало, пре свега, до идентитета дисидената, а не до идеја. Нису ни покушали да размишљају о томе да, ако постоји макар мала шанса да се оствари социјалистичка идеја - да би требало да су на тој страни, а не да се, инсистирајући на свом статусу противника режима, нађу на страни непријатеља социјализма... Изгледало је да нас држи на окупу чврсто идејно јединство, али се, нажалост, показало да оно није имало јаке темеље. Већина чланова београдске Праксис групе завршила је у Демократској странци, која је имала јасан програм убрзане и принудне приватизације и транзиције од социјализма ка либералном капитализму - дакле, програм који је био у потпуној противречности с било каквом интерпретацијом марксизма”¹¹. Зато је судбина ових бивших праксисоваца, некада радикално левичарских дисидената најизразитији пример интелектуалног и политичког конвертитства код нас, гори од оних сервилних партијско-идеолошких апаратчика који су готово преко ноћи постали службеници „новог светског поретка” насталог рушењем социјализма и комунизма, јер су ови само наставили да верно и удворички служе власти као до тада, без икаквих дилема

¹¹ *Јуриш на небо*, 2:271, 234

што је тај нови владајући поредак битно другачији од претходног. За такве се бар знало да се не руководе никаквим идеалима, да су у власти због власти, док се за праксисовце веровало да су вођени левим идеалима, да су у опозицији због идеја, све док се, већ крајем 80-тих, није испоставило да су сви, сем професора Марковића, већ приправни да заузму неку позицију унутар тријумфалног похода (либералног) капитализма на свет социјалистичког Истока.

2. део

Личност Михаила Марковића

Могу оно што снажно хоћу

Људски потенцијали су неупоредиво већи него што смо тога свесни. У нама је скривена огромна снага

*Човек треба да иде својим путем и улаже максимално могуће напоре све до самог краја, док га више силе у том ходу дефинитивно не спрече
Ако још будем жив, нови јуриш на небо не може проћи без мог учествовања, макар пером и речју*

Несаломива животност и оптимизам

Они који су познавали Михаила Марковића имали су пред собом човека који је био надљудски виталан, упоран, непоколебљив, енергичан. Упркос позним годинама у које је (одавно био) зашао, ништа се од те биолошке чињенице на њему није примећивало; он је једноставно пркосио не само друштвеном (како смо видели), већ и постојећем природном поретку и његовим законима. Мени лично никада није на ум пала помисао о његовој смрти, нарочито када се пред крај живота неколико пута извукао из озбиљне здравствене кризе, он је просто био мерило животности, а не старости. Трајно ће ми остати у сећању сцена у којој професор граби Кнез-Михаиловом улицом, на путу ка Академији, брзим, бритким, одлучним ходом, не обазирјући се много око себе, одајући утисак човека који тачно зна и следи свој животни пут. Као неко ко се стално бори са временом, физичким и друштвеним, у

жељи да га претекне и остави за собом, у једној другачијој будућности. Никада није мировао, и у последњем периоду, након што је повредио колена, жалио се што не може да шета. Те перипатетичке шетње са пријатељима биле су иначе за њега извор истинског унутрашњег задовољства, у њима би се дуго па и бурно дискутовало о најраличитијим темама, што је иначе било особено за професоров животни стил. А када бисте разговарали са њим, осетили бисте страховиту менталну и физичку жилавост и издржљивост, која је далеко млађе остављала фасциниране, па и изнемогле, ако би се с њим упуштали у озбиљније разговоре. Ретко ко је могао у том погледу да издржи време и ритам професоровог мисаоног и животног пулса. Чак могу рећи да је толико био животан да ми се понекад полусвесно јављала ирационална помисао да он и не може умрети. Живео је изван старосних доба, у вечној младости духа, када се не може поуздано одредити да ли је неко млад или стар, једнако разговарајући и приступајући лицима свих генерација, од најмлађих до најстаријих.

Следеће место из професорове аутобиографије упечатљиво показује колико је снажан био његов животни и радни ентузијазам: „У преосталом времену, ако га буде, намеравам да систематски изложим своје основне идеје из онтологије и из политичке филозофије. У ствари, док сам пре неки дан седео у чекаоници Ортопедске клинике на Бањици и чекао да дођем на ред за терапију мог повређеног колена, направио сам скицу десетогодишњег плана радова које бих још желео и могао да напишем (дакле, у периоду 2009-2019). То је у складу с мојим уверењем да човек треба да иде својим путем и улаже максимално могуће напоре све до самог краја, док га више силе у том ходу дефинитивно не спрече”¹². Значи, у тренутку док нарушеног здравља седи у чекаоници болнице, када би већина старијих људи пред собом видела само суморне обресе властитог краја и ишчезнућа с овог света, професор не помишља ништа слично, већ прави план свог рада за наредних десет година, када треба да се приближи 100. години живота?! Пар недеља пред смрт, при једном од одлазака у болницу које су, на жалост, постајале све чешће, понео је са собом (чак) пет књига које је планирао да прочита у тих недељу да-

¹² *Јуриш на небо*, 2:468

на колико је било предвиђено да се у болници задржи. И не само да је намерио да прочита толике књиге за ипак доста кратко време, што је већ само по себи дивљења вредно, већ их је све и прочитао?! Једна од тих књига била је и новије дело Карела Косика, о којој ми је, као и о самом Косику, професор врло исцрпно причао, са пуно детаља и енергије, за време једног разговора док је лежао у тој болници. Толика је била снага његове личности, духа и живота¹³. С обзиром на овакве и сличне моменте из његовог живота, волео сам да кажем да је био генетски оптимиста; никада га нисам видео неспокојног, малодушног, очајног, за њега једноставно нису постојале несавладиве препреке и претешке сумње, за сваку потешкоћу је имао воље да је савлада, а често и знања и умећа да то и учини. Тако је било кроз читав његов живот, од раног до позног доба. Како сам каже, „мене никад у животу нису мориле безразложне црне мисли“¹⁴ и „у целом свом животу нисам осетио досаду ниједног јединог часа“¹⁵. Ма колико ово звучало на први поглед немогуће, ми који смо га знали уверили смо се да је тако. И увек смо себе затицали да више бринемо за њега него што је он сам бринуо и него што је заиста требало, јер је из здравствених тегоба које су нас узнемиравале, у годинама када и најбезазленија повреда или прехлада може да има фаталан исход, излазио несломљен, физички и духовно потпуно спреман за нове активности и подухвате. Једини тренутак у коме сам чуо да је за себе рекао да није добро, да се икада пожалио на властито стање, није био ни када је пре две године боловао од озбиљне упале плућа, ни

¹³ С тим у вези је и професоров осврт на једну изјаву Бране Петронијевића, који се завршава у професоровој препознатљиво благој, доброћудној иронији: „Морам да кажем да никад нисам успео да схватим како је Брана Петронијевић у пуној снази, у својој шездесет другој, могао да изјави да је његово филозофско дело завршено. Још више ме чуди да је ту реч успео да одржи“ (*Јуриш на небо*, 2:468). Видимо да је професор сматрао да своје дело није завршио, иако му је одавно поставио темеље. У осмој и деветој деценији свог живота објавио је готово исти број књига као у целокупном претходном периоду, и имао је циљ да ускоро реализује издање својих сабраних дела. На професоровој породици и његовим интелектуалним и личним пријатељима сада је задатак да тај пројекат и остваре, укључујући сређивање и припрему за објављивање великог броја необјављених рукописа и осталих материјала које је професор оставио за собом.

¹⁴ *Јуриш на небо*, 1:263

¹⁵ *Јуриш на небо*, 1:453

када је неких месец дана пред смрт опет учестало боравио у болници, него тек у последњих десетак дана, када је због здравствених компликација морао да почне да лежи, не могавши више да време проводи на ногама и да се креће. Као да је тек тада, када више није био у стању да хода *усправно*, да уздигнута чела, пуних плућа и бистрог ока гледа и осећа свет око себе, предосетио по први пут у свом животу да нешто са његовим здрављем ипак није у реду. Да више силе којима, на жалост, не можемо утећи, почињу да спречавају његов усправан ход којим је корачао кроз читав живот, физички и морално никада не бивајући поражен и бачен на колена.

Професор је стога живео, мислио и изрекао следеће уверење: „Људски потенцијали су неупоредиво већи него што смо тога свесни. У нама је скривена огромна снага“¹⁶. Једна од потврда тог уверења био је и његов успешан боравак у Француској 1980., који је за њега био истински изазов јер у том тренутку није владао француским језиком. Па ипак, „огромним напором, за кратко време продро сам у свет француског језика и оспособио се да на том језику предајем и водим расправе; исто оно што сам три године пре тога у Констанци постигао са немачким језиком...Боравак у Француској 1980. био је за мене доказ да могу оно што снажно хоћу“¹⁷. Стално превазилазећи себе и постојеће друштвено стање, проналазећи и извлачећи из себе невероватну енергију, истрајно учећи и промишљајући, до последњих тренутака живота, савладавао је пред собом многе животне и интелектуалне потешкоће, незадрживо напредујући на путу самосазревања. Био је толико различит и узвишенији од оних који не могу јер неће, којима су позиви на неповољне „објективне околности“, које их наводно спречавају да учине нешто више од ламентирања над постојећим (ма колико та јадиковка филозофски била избрушена и дотерана), само изговор и оправдање за властиту малодушност, неодлучност, пасивност. На жалост, у таквом његовом непрестаном надмашивању самог себе, противречењу и опирању природној и друштвеној „објективности“ и „непроменљивости“, није могао да премости ону последњу границу која све нас као припаднике ове врсте

¹⁶ *Јуриш на небо*, 1:348

¹⁷ *Јуриш на небо*, 2:145

пре или касније чека. Али, када упознате људе као што је био професор искрено пожелите да што дуже живе, можда чак вечно, јер су то најбољи изданци људског рода, који могу да пруже неизмерно знања и доброту свету и људима око себе. Живети један део свог живота поред њих и са њима зато је велико богатство. Као што је част дружити се са људима који жртвују мир својих позних година, а у крајњем и сам живот, зарад властитих идеја и уверења. Могао је да живи дуже, али не и боље. Квалитет живота који је проживео професор Марковић, у његовој свеукупности, од личног, преко породичног, до друштвеног, остаће вероватно дуго критеријум за добар, испуњен, смисаон живот.

Зато се професор тако мало бојао смрти, јер „смрти се најмање боје они чији живот има највећу вредност” (Кант). Штавише, први пут када се са смрћу суочио, у раној младости, био је и последњи пут да је о њој размишљао („овакву врсту мисли нећу више никада мислити”¹⁸), а и пред крај живота је рекао да смрт није тема којом човек треба да се бави. Колико је тај став другачији и надмоћнији од става оних који у бављењу смрћу проналазе начин да се не баве животом, бивајући годинама болесни-насмрт, или оних који иду још даље, па човека одређују као биће-касмрти и за смисао живота узимају бригу око пуко властите „аутентичности”.

Свакодневно живети хуманистички марксизам

Један детаљ из професоровог живота, огромне симболичке вредности и снаге, открива бескрајну суштину његове изузетне личности. Спазивши човека који је беспомоћно, напуштено и презрено лежао на земљи, као липсали пас, он се, упркос својим годинама, потрудио да га подигне, при чему је тешко повредио (већ спомињано) колена, и та повреда му је представљала проблем до краја живота. Испоставило се да је тај човек био у припитом стању; неки духовни пад у његовом животу претходио је његовом физичком паду. Професор је, из оне савести спрема човечанства у

¹⁸ *Јуриш на небо*, 1:401

себи и другима, помогао том човеку да поново *хода исправно*. Тако је било и са нама који смо га знали. Када бисмо посрнули, професор је увек био ту да нас ободри и да нам помогне да се *усправимо*. Поред њега заиста смо се могли осећати као *људи*.

У свим манифестацијама свога живота, до саме текуће свакодневице, професор је доследно живео своје темељно уверење, без икаквог напора, потешкоћа, дилема, крајње спонтано, лако, безбрижно, какво једино и може бити уверење које израња из најдубљих струјања једне личности и њеног карактера. Не може да нас не задиви снага такве принципијелности, пред којом већина људи врло брзо у свом животу попушта, не могавши да издржи притисак њених захтева, тим пре што их је професор испуњавао тако вешто и једноставно. У теорији је био (само)критички и хуманистички марксиста, у животу пролетер, наравно колико је то могуће човеку који је досегао највише домете умног рада и интелектуалног живота. Класна подела је унутар професоровог бића била сасвим искорењена и одбачена. Као што помаже оним „обичнима”, „малима”, „непознатима”, оним „презренима на свету”, које данас више и не примећујемо, да се усправе и поново буду људи, тако га видимо како лежи у болници поред истих тих људи, не тражећи за себе никакве привилегије, чак одбијајући их кад би му се понудиле. И видимо ове како помно прате и упијају професорове покрете и речи, препознајући и осећајући особу која им је толико духовно и класно блиска, ма колико умом и образовањем била „изнад” њих. Међу њима се развија осећај пролетерског другарства, у потпуности нестаје оно понизно страхопоштовање који „нижи” тако често осећају и показују пред „вишима”, а ови „виши” се труде да га одрже и учврсте, инсистирајући на класној дистанци. Остаје само искрено, аутентично поштовање које може доћи једино од једног у основи равноправног бића, а такви су у професоровим очима били други људи, и такав је он постајао за њих чим би га упознали, сасвим непосредан, приступачан, срдчан. Пред многима сличним њему осећамо страхопоштовање према имену, пред њим се, међутим, за нас који смо га боље знали, могло осећати искључиво поштовање према личности. Обраћао би вам се увек са „ти”, а млађи од њега, или бар доста млађи, њему са „ви”. Али, наше „ви” је увек било израз оног личног поштовања, и већина га је ословљавала са „професоре”, у смислу ко-

ји још чува везу са ликом грчког мудраца, поред кога и од кога се не учите само знању, већ и моралу. А његово „ти” је било израз човека који се према вама односи као према интелектуалном или животном другу, и тај осећај искреног другарства неминовно би вас прожео током комуникације са професором. Зато, када бисте с њим водили неки озбиљан, интелектуални разговор, ништа се не би осећало од оног притиска који неки друштвени ауторитет са собом носи, који је професор несумњиво имао и на кога је увек могао да се позове, у мање или више експлицитном облику. За разлику од већине других интелектуалаца његовог или сличног друштвеног ранга, на тај ауторитет он се, међутим, никад није позивао. Професор универзитета, академик, светски филозоф, истакнута јавна и политичка личност, носилац бројних награда и признања у земљи и свету...професор Марковић је једноставно био изнад свега тога, изнад својих неоспорних титула и почести, а не у њиховој функцији, не дозвољавајући да прећутни или изричит спољашњи аргумент звања или чувења блокира или потисне аргумент знања и његових унутрашњих захтева¹⁹. У разговору с њим суочили бисте се са чистим рационалним ауторитетом заснованим на снажно развијеном логичком мишљењу, изузетној обавештености и моралној непоколебљивости; зато с њим није било лако полемисати, то је био изазов и искушење за све оне који држе до свог мишљења, сматрајући га исправним и значајним. Од таквих се захтевала аутентична интелектуална храброст и снага ако су желели да с професором воде један озбиљан филозофски или политички разговор. У дијалогу, па и спору са професором, њихово мишљење је морало да покаже своју унутрашњу издржљивост, да се суочи са својом властитом (не)доследношћу, емпиријском (не)утемељеношћу или (не)моралношћу. Он се није позивао на своје име, углед или звања, али онда нисте могли ни ви; морали сте остати препуштени само снази свог интелекта, образовања и морала, и покушати да издржите тежак терет професо-

¹⁹ Таква је била и пракса унутар београдске Praxis групе: „Посебну виталност нашој малој заједници давало је потпуно одсуство ауторитарног духа. Ми смо били у свему једнаки - иако је међу нама било и асистената и академика. Свачије мишљење се подједнако уважавало. Сви предлози прихватани су по својој умесности, а не по титули оног који их је износио” (*Јуриш на небо*, 2:233)

рових питања и контрааргументата. Зато професорова појава, као некад Сократова, није били пријатна онима који осим својих значајних и утицајних друштвених улога, не могу на шта друго да се позову, онима који су више артефакти и артикли на које се каче (друштвене) етикете и цене, него јаке, самосвојне личности.

Елементи класног друштва и његове идеологије ишчезавају и у професоровом дому. У њему нема ничег од оне (мало)грађанске приватности, препуштености сопственичким, себичним интересима и осећајима. Био је то јавни простор, перманентни кризни штаб у који су увек могли да дођу, готово без ика-кве најаве, сви они који су на овај или онај начин осећали друштвену кризу, о њој размишљали и желели нешто да практично предузму, питајући за савет и размењујући ставове са професором. На сваком кораку видимо књиге, часописе, новине, белешке, човека који је сав у текућим догађајима, али и изнад и испред њих, рефлектујући о њима и настојећи да их исправи и преусмери. Професоров дом био је Агора у малом, на неки начин својина свих људи који су у њему боравили и кроз њега пролазили, јер су заиста могли да се осећају као код своје куће, сасвим слободни да изразе своје мишљење, да буду опуштени и спонтани, наравно до граница пристojности које уосталом треба да буду очуване и у властитом дому. Видимо како се у њему смењују људи различитих професија и нивоа образовања, али истих, или бар сличних, погледа на свет, које обједињује посвећеност левичарским и патриотским идејама, и воља да се ангажују за њихово друштвено остварење. Друштвена изолација, усамљеност и индивидуализам, сконцентрисани у фетишу приватности, толико су одударали од професоровог *ethosa* да је то био један од важних разлога зашто никада није желео да остане у САД-у, упркос при-мамљивим понудама. Други је наравно био: „Нисам желео да себе ослободим одговорности за своју земљу и народ”²⁰. И тако, док су многи неповратно напустили своју земљу, напуштајући бригу за њено добро зарад властитог интереса, професор јој се увек, након краћих боравака у иностранству, враћао и у њој остајао, борећи се истрајно за добро народа којем је припадао, за ствар његове слободе, националне независности и социјалне правде. И у ентеријеру његовог дома упа-

²⁰ *Јуриш на небо*, 2:176

дљиво се истицао пролетерски елемент. Иако професор у својим теоријским погледима није веровао у потпуно укидање новца и приватне својине, у његовом личном животу новац је симболички био потпуно укинут, као и било какав луксуз и комфор. За разлику од већине, код којих теорија иде испред праксе, па представља у крајњем само идеолошку легитимацију, „рационализацију” ове друге, можемо рећи да је у неким стварима професорова пракса ишла испред теорије, што је, с обзиром на начело примата праксе, императива да човека превасходно треба спознајемо преко његових дела, а не преко тога шта он мисли или говори о себи (Марков траг и овде је приметан), чињеница која побуђује додатно поштовање. За професора чак и није постојала дилема „имати или бити”, јер је сасвим непоколебљиво стајао на страни „бити”, будући да „све што имаш, има тебе”. И тако, он није имао ништа осим оног неопходног за одржавање једног материјално скромног и једноставног живота, оних природних, истинских потреба које се могу задовољити са мало новца, мало стамбеног простора, хране и одеће, што нам данас, у стихији робног фетишизма и конзумеризма, делује тако далеко и неразумљиво. Његов намештај био је стар, али још увек добро очуван и функционалан, слично малобројним техничким апаратима које је поседовао (мобилни телефон и рачунар није имао). Занимљив је и податак којим сам био помало затечен да кућа у којој је живео, и коју је дуго отплаћивао, није била у целини његова, делио ју је са још једном породицом. Али, ништа од свега овога није засметало професору да помогне другима када је могао, што је увек радо чинио. Тако је удружио једну студенткињу филозофије, без икакве новчане надокнаде, као најближњег свог, као што је од своје скромне уштеђевине издвајао у тренуцима када је некоме било преко потребно, за преживљавање или лечење. Колико још „интелектуалаца” може да се данас подичи да нису уновчили своје титуле, звања и признања изнад онога што су заиста заслужили да им друштвена заједница додели? Колико њих може да се похвали да су испољили солидарност према другима, нарочито онима „нижим” од себе, не захтевајући никакву противуслугу, из чистог осећаја дужности помагања другоме у невољи, без икаквог интереса? У погледу ове моралне величине, у временима када се „интелектуалци” на разне начине продају за паре или власт (која опет доноси паре), ма шта

о томе они мислили, професор Марковић остаје светао и недостижан пример. Када каже: „Мене лично никада у животу нису интересовали власт и материјално богатство”²¹, заиста му треба веровати.

Пријатељство из врлине

Занимљив је иначе професоров однос према пријатељству. У том погледу био је доста различит од већине људи. Пријатељство је, наиме, и са људима који су од њега, по неким идејним и политичким схватањима, понекад били врло удаљени, и чак се у конкретним, често преломним тренуцима, налазили на њему супротној позицији (пример Добрице Ћосиће, Светозара Стојановића, Косте Чавошког итд.) Али, оно што га је, упркос тим размишљањима, с њима и даље повезивало, није био никакав „материјални” интерес, што је чест случај у приземној реалполитичкој, па и „интелектуалној” делатности, данас видљив на сваком кораку. Није он толеришао другачије мишљење, или чак жртвовао своје, да би очувао пријатељство зарад неког добитка у погледу власти, богатства или „послова”, по принципу „услуга за услугу”. У таквим односима о чврстим идејама и искреном пријатељству тешко може бити речи. Него је био спреман да одржи неко пријатељство све док га је с том особом повезивао и најмањи заједнички циљ или идеја. Тако је било и са неким дуго времена великим пријатељима из „Praxisa”. Докле год се са њима могао наћи неки заједнички језик, упркос свим амбиваленцијама, одржавао је контакте па и ближе познанство. Можемо рећи да је био толерантан до крајње границе, које су за већину нас (укључујући и мене) одвише широке и широкогруде, понекад чак побуђујући сумњу у његову принципијелност.

Али, иако је у овом погледу показивао изузетну умереност и флексибилност, своје принципе никада није газио, ма колико био попустљив и спреман на уступке. Јер, увек би, у критичним тренуцима, својим одлучним ставом и реаговањем показивао пос-

²¹ *Јуриш на небо*, 2:260

тојање ових принципа и њихово поштовање. Стога се код њега никада није појављивало оно усиљено или спонтано средњаштво, она лажна или безбојна толеранција (неутралност) која прикрива драстично одустајање од властитих ставова, зарад неког себичног интереса, или открива њихово потпуно одсуство, што, на крају крајева, излази на исто. Толерисао је различито, па и супротно мишљење, али не и оно очигледно лажно, као што је толерисао другачије, па и супротно деловање, али не и оно потпуно неморално („честитост” је била реч коју је често користио у истицању нечије људске вредности). Тек у тим случајевима, када код оног другог одумре поштовање сваког интелектуалног или моралног принципа, прекидао би дотадашње пријатељство. Зато се од професора могла учити она тешка вештина која је често одлучујућа у практичном животу, оно сложено, али могуће јединство толеранције и принципијелности, нарочито значајно у кризним временима, када људи знају да пренагле и буду искључиви у одбрани својих уверења, с једне, или да напусте сваки принцип и самопоштовање, с друге стране.

Тако су истина и морал у професоровом животу били изнад пријатељства, боље речено, у функцији његовог подстицања, зарад њега, јер баш зато што сам неком пријатељ, нећу прећуткивати његове мане и пропусте, будући то није добро за њега. При том, његова критика је увек била праћена и самокритиком, признањем и преиспитивањем властитих грешака, спремношћу да се увек отворено говори и о његовим ставовима и делању. Ако је ишта толико одударало од професорове личности, онда је то лицемерство. Никада се није могао стећи утисак да је било шта крио од вас, било своје мишљење о вама, било о самом себи. И пред другима и пред собом наступао је потпуно искрено, прозирно чисто и једноставно. Тако је професор оличавао оно истинско пријатељство из врлине, које код Аристотела стоји наспрам лажних облика пријатељства (из себичног интереса или приземног ужитка), а у великој мери за њега је важила и она Аристотелова мисао „Пријатељ ми је Платон, али ми је већи пријатељ истина”. Јер, своје пријатеље, као што смо видели, није штеео. Као Сократ, као осипа, знао је да жацне, и без устручавања изрекне примедбу или замерку и најближим пријатељима (то је сада јавно доступно у његовој аутобиографији). И многим од њих, сасвим

природно, то није било по вољи, осетили би се увређено, па и љутито, и знали би да се у тим тренуцима удаље од професора. Али, након што би боље размислили, опет би се професору враћали, јер би схватили да нема разлога за љутњу, да су изречене примедбе увек биле добронамерне, без икакве помисли да се критиковани пријатељ понизи или на било који други начин оштети. А ако су заиста желели да исправе своје мане и пропусте, тим пре не нису смели да буду увређени, јер су професорове процене других личности и њиховог делања, по нашем мишљењу, биле углавном врло поуздане. Стога, када би професор износио овакве критике, циљ је био да се та особа поправи, а не у било ком облику обезвреди или уништи, што је злоћудност тако карактеристична за већину људских спорова и конфликта. Ни у случају његових најжешћих полемика и опонената, готово да се уопште није могла осетити икаква пакост, мржња или бес, толика је била благост његовог карактера. Наравно, једино ако би у спору тај други употребио нека нечасна средства, циљао да понизи његову личност, професор се није либио да узврати, јетком иронијом па и сарказмом, који су, међутим, увек остајали достојанствени, никада не прелазећи доњу границу пристојности, доброг укуса и стила. Неотесаност и простаклук били су сасвим одсутни из његовог наступа и понашања.

Последњи испраћај

Не треба онда да чуди што је његов испраћај био изузетно достојанствен, још једном показујући величину његове личности и дела. Последњу пошту једном од наших најистакнутијих интелектуалних и јавних радника одали су људи најразличитијих идејних и политичких уверења, професија, старосних доба, из свих друштвених слојева. Од анти-марксиста до марксиста, од конзервативаца до комуниста, од младих до старих, од радника до академика и државних функционера, укључујући председника Републике. Међу бројним актерима наше филозофске и политичке сцене који су дошли на професоров испраћај били су и они о којима он, најблаже речено, није имао високо мишљење. У јед-

ном тренутку, видевши неке од њих, присетио сам се догађаја са сахране Ернста Блоха, којој је присуствовао и тадашњи немачки канцелар Хелмут Шмит. На њу је дошао и Руди Дучке са неколико својих пријатеља, и опазивши ко је све присутан, узвикнуо „Блох је наш!” и преузео посмртни ковчег. Морам да признам да сам, пролазећи поред једне „високе званице”, прецизније речено, оно „највише”, која је уз то и приметно закасnila на испраћај, осетио сличан импулс, само што нисам изустиио „Професор је наш!”. И још увек сам подељеног осећања у погледу присуства те и сличних особа; иако је готово са сигурношћу реч о њиховом лицемерству (тј. лажном поштовању, јер да су професора заиста поштовали уважили би неке од његових критика њима упућене), које је иначе постало начин њиховог битисања, потпуно срасло са њиховим ликом и појавом (а некима је то вероватно била прилика за још једну самопромоцију, што је страшно, али истинито), истовремено помало мислим да је ту било нечега, бар у назнакама, од истинског признања, налик оној логици да и највећи грешник у изузетним тренуцима не може да не ода почаст човеку огромне врлине. А професор Марковић је несумњиво био такав човек. Његов живот, и живот многих људи који су испраћају присуствовали, међусобно су били и још увек су раздвојени и супротстављени, у неким случајевима тешко да ће се икада приближити, али су се, бар у том часу, сви они нашли на истом месту и на истом задатку, да мање или више искрено, мање или више потрешено, мање или више борбено, одају признање и почаст једном великом интелектуалцу, истрајном политичком делатнику, неуморном сведоку и храбром учеснику новије историје на овим просторима, а пре свега, истинском Човеку.

Јуриш на небо се наставља

А „бити човек”, како рече Ернст Блох, „значи ходати усправно”. Ова синтагма, на коју се професор често позивао, најбоље одсликава његов властити живот. Био је то човек који, како смо видели, иде својим путем и улаже максимално могуће напоре све до самог краја, док га више силе у том ходу дефинитивно не

спрече. Живот усправног хода и критичког, друштвено ангажованог мишљења, фанатично упоран и неустрашив, у који се улаже читава егзистенција, до последњих атома њене животне снаге, и у којем се сасвим укида буржоаска раздвојеност теорије и праксе, личног и друштвеног, приватног и јавног, моралног и политичког, био је живот професора Михаила Марковића. То је несумњиво био живот који је вредело живети и који неизмерно оплемењује оне који су били у његовој духовној близини.

Био је то тоталан човек у једном још увек увелико отуђеном свету и времену. Његов живот је пример како треба да изгледа човек будућности, онај појединац који у целини остварује све своје животне потенцијале. А такав човек, као свуда присутан, могућ је само у друштву будућности, социјализму, за који се професор читавог живота доследно и бескомпромисно борио, а у неким тренуцима и изборио - били су то ретки, на жалост пролазни, тренуци будућег у садашњем, када југословенски и светски социјализам још није „почео да губи своју душу”. Зато његово време није иза нас, оно тек треба (поново) да дође. На самом крају своје аутобиографије, објављеном два месеца пред смрт, професор је рекао: „И тако, у целом свету, па и код нас, отварају се могућности једног новог 'јуриша на небо', који је донедавно изгледао сасвим историјски превазиђен. Ако још будем жив, он не може проћи без мог учествовања, макар пером и речју”²². Професор, на жалост, више није жив, али су, ма колико били малобројни, живи и одважни његови истински поштоваоци и саборци, они којима је оставио завет и обавезу да, као и он, током читавог свог живота непоколебљиво и неуморно „јуришају на небо”. А то небо је она Утопија, место кога још увек нема, а треба и може да буде, за коју се везују најчистије и највише људске наде, од давнина до данас, Утопија о којој Блох, завршавајући своје највеће дело, каже да „постоји као жеља, као жеља да се живи без господара и без угњетавања”.

²² *Јуриш на небо*, 2:471